

TREBALL FI DE MÀSTER

Màster Universitari de Psicopedagogia

Curs acadèmic 2019-20

Com donar suport des de l'escola per atendre als infants amb pares separats?

Realitzat per Mercè Soler Vilanova

Tutoritzat / Dirigit per Ana Luisa Adam

20 de maig de 2020

Facultat de Psicologia, Ciències de l'Educació i de l'Esport

c. Císter, 34
08022 Barcelona
www.blanquerna.edu

RESUM

Els infants de pares separats presenten algunes necessitats més específiques que depenen de com s'efectuï la separació i la posterior evolució poden afectar al seu desenvolupament. Aquest ha estat el motiu de la recerca, que té com a finalitat detectar les necessitats dels mestres davant infants amb pares separats i conèixer els passos que segueix l'escola davant la separació d'uns pares. Per a després, dissenyar un protocol d'actuació escolar per a atendre els infants amb pares separats. Les variables escollides per a analitzar els resultats de les entrevistes, dissenyades per a la recerca i el pla d'acció van ser les següents: necessitats relatives al nen, necessitats relatives a la família amb informació prèvia i post a la separació i per últim necessitats relatives a l'escola. En l'estudi van participar-hi 13 mestres d'Educació Primària, una psicopedagoga i un director, d'una escola concertada de Barcelona. Els resultats han confirmat la manca d'un protocol per a atendre aquests infants i la necessitat dels mestres i del psicopedagog de tenir-ne un. I donats els resultats s'ha creat un protocol tant per als professionals com un altre per a orientar i acompanyar a les famílies.

Paraules clau: separació pares, infants, protocol, suport i intervenció educativa

ABSTRACT

Children from separated parents have some specific needs, that depending on the separation process and its subsequent evolution can affect their development. This has been the reason behind the research, with the purpose of detecting the needs of teachers caring for children with separated parents and to acknowledging the steps that the school follows in cases of divorced parents. The aim is to design a protocol for school action to deal with children of separated parents. The variables chosen to analyse the results of the interviews, designed for this research and the Action Plan were the following: needs related to the child, needs concerning the family including information previous and post separation and lastly needs related to the school. Thirteen primary education teachers, an educational psychologist and a school director from a subsidised school in Barcelona participated in the study. The results have confirmed the lack of a protocol to care for these children, as well as the need for teachers and the educational psychologist to have said protocol. Given the results, a protocol has been created for both professionals and families to guide and accompany them.

Keywords: parent separation, infants, protocol, support and educative intervention

Nota: convé assenyalar que al llarg del desenvolupament del treball es redactarà en masculí aquelles paraules que engloben tant a dones com a homes, com és el cas de “fills”, “nens”, “infants” i “pares”. També senyalar que s’engloba amb el terme “separats” o “separacions” els tres grups que en termes judicials s’anomena separats, divorciats i nul·litats, per simplificar el discurs i aconseguir un text uniforme i homogeni.

Introducció

Al llarg de la formació rebuda d’educació infantil i primària, i també de psicopedagoga, s’ha pres consciència de les diverses tipologies de famílies que hi ha a les escoles, i serveis educatius. Tot i aquestes formacions, en certes tipologies de famílies falta informació, coneixements i recursos per tal d’atendre’ls de la manera més professional i adequada possible.

Crida l’atenció que des de la llei del divorci de 1981 els casos de divorci i separació a les famílies espanyoles ha anat en augment i actualment és una realitat que forma part de les escoles.

Donat que són molt interessants els casos de separacions i divorcis, a partir de l’experiència d’una tutoria d’un grup de sisè de primària d’una escola concertada de Barcelona, s’observa que cada vegada és més freqüent trobar infants amb pares separats o en procés de separació. S’ha decidit abordar el tema de donar suport a l’escola per atendre als infants de pares separats.

Es parteix de la base que l’escola concertada de Barcelona en la qual es duu a terme el projecte, no té un protocol d’actuació per a atendre els infants que viuen la separació dels pares. Per això, el marc teòric està centrat en els efectes que té la separació per a la família i sobretot per als infants, en la creació d’un protocol d’actuació i en la recerca d’unes pautes a seguir des de l’escola quan es separen uns pares.

Per tal de ser conscients i veure en dades reals la viralitat d’aquest tema s’han recollit les dades d’estadística de nul·litats, separacions i divorcis, de l’Institut Nacional d’estadística, on durant l’any 2018 es van produir 99.444 casos de nul·litat, separació i divorci a Espanya el que va suposar una taxa de 2,1 per cada 1.000 habitants. El 77,7% dels divorcis de l’any 2018 van ser de mutu acord i el 22,3% restant contenciosos. En el cas de les separacions, el 85,1% van ser de mutu acord i el 14,9% contencioses.

Segons les dades proporcionades per el Instituto de Política Familiar España, es trenca un matrimoni cada 5 minuts a Espanya, això vol dir que es trenquen 12 matrimonis cada hora, i són 290 ruptures matrimonials cada dia, convertint-se en un dels principals problemes de les famílies espanyoles.

La paraula divorci té diverses accepcions. Es refereix a l’acció de separar persones que vivien en estreta convivència; també vol dir trencar, finalitzar, i per últim, resoldre i posar-se en camí. Els sentiments del nen en aquestes circumstàncies, són de dolor i culpabilitat, d’angoixa i incertesa per

la pèrdua de la unió familiar. "Divorciar-se, entès com la decisió adoptada per un o ambdós membres de la parella, es converteix en el fet legal i simbòlic que tanca un període de temps" (Bayo-Borrás, 1992, p. 200).

A continuació es volen recollir varis aspectes entorn el tema de la separació. Un d'ells és els efectes i les conseqüències que té el divorci a les famílies, però en especial als infants. Un altre aspecte recollit en el treball és el procés de dol que es passa en aquest període de separació i post-separació. També hi consta el procés familiar i dels infants després del divorci, quines són les maneres d'actuar i fer; i per últim, la importància del treball terapèutic i psicopedagògic.

Un divorci implica el trencament de la convivència familiar però de cap manera l'abandonament dels fills; quan això passa el nen pateix efectes de la separació dels pares i la pèrdua d'un d'ells. Aquesta separació significa una crisi a la vida familiar, i per a resoldre-la és necessari passar per un procés de dol. Això vol dir que cadascú de la família, pares i fills, passi per una etapa depressiva i que puguin aparèixer símptomes i dificultats. També és bo que els pares sàpiguen que les dificultats no duraran sempre, sinó que són pròpies de la situació. S'ha de donar un temps per a elaborar el dol i superar la crisi. El treball del dol exigeix bastant de temps i l'exercici continuat del diàleg (Salzberg, 1992).

El dol que es passa en el divorci té semblances a la mort d'un familiar. Després de la mort tal com diu Díaz (2002), el divorci és la segona causa més important de creació d'estrès. El dol en el divorci té sentiments divergents, perquè se li suma l'absència, la inconstància o la desaparició d'un dels membres de la ex-parella. Poden haver-hi diferents sentiments: gelosia i odi, a més a més de dolor i tristesa. També, "s'ha de tenir present que s'ha d'acceptar i assumir el dol per la pèrdua de la família intacta i renunciar a tota fantasia de tornar-se a unir" (Walters, Carter, Papp i Silverstein, 1988, p. 283).

Un canvi que molt sovint es dóna quan hi ha divorcis és el que s'anomena reestructuració per pèrdua d'un dels personatges de la família: pare, mare o fill. En tots aquests casos el nen sempre pateix pel divorci i a més a més, s'hi suma l'abandonament d'un o dels dos progenitors. Aquest fet fa la reorganització familiar dura pel nen i el seu funcionament adoptarà una forma patològica; en aquest cas el dol necessari de la parella per la separació no s'ha fet.

Pel que fa a les conseqüències del divorci, és important deixar clar, tal com afirma Bayo-Borrás (1992) que no tots els fills de parelles que es divorcien presenten conflictes psicològics. Cada situació de ruptura familiar està relacionada per diverses variables que s'enllacen entre si. Tot i que, tal com diu Salzberg (1992) i , és ben segur que viure el divorci i l'abandonament d'uns pares deixa empremta en el destí del nen; el sensibilitza més en front de les situacions de separació i li fa tenir

por a altres abandonaments, pensant que cada cosa nova serà una pèrdua. Sentirà com un abandonament qualsevol índex de desamor. D'acord amb aquesta idea, Pedro-Carroll, Sandler i Wolchik (2005, para. 1) afegeixen que "estar enmig d'un conflicte en una separació, la lluita per la custòdia i la disminuïda capacitat de fer de pares, passen factura al benestar del fill".

Alhora Hetherington (1989) deia "El divorci pot suposar un procés que genera estrès, per tant quan aquestes variables augmenten, els factors estressants actuen com a factors de vulnerabilitat; en canvi, quan disminueixen els efectes de l'estrès, actuen com a factors protectors" (p. 1). El mateix autor, en un llibre posterior, torna a fer referència a l'estrès i diu "la manera en la que els infants s'enfronten al divorci depèn de l'estrès i dels recursos personals i socials que tinguin en aquesta etapa" (Hetherington i Kelly, 2005, p. 134).

Adicionalment Amato (2014, p.5) assenyala, "a partir de la investigació científica, que les conseqüències del divorci estableixen que qui es separa i els seus descendents, experimenten més problemes de salut mental i psicològica". Aquesta idea també és defensada per Cantón, Cortés i Justicia (2002), que diuen que "els fills de pares separats tenen més problemes de conducta i problemes personals que els infants que viuen amb els dos pares" (citats per Orgilés et al., 2007, p. 240).

Segons Salzberg (1992) els fills converteixen en símptomes el que els pares no resolen ni entenen, per això és convenient anteposar l'estabilitat emocional i preocupació pels fills, a les discussions interminables entre la ex-parella.

Aquesta idea també es veu recolzada pel que diu Díaz (2002) i Dolto (1988), sobre la fase prèvia a la separació, on sovint es donen discussions i baralles en les que els fills se n'adonen i els pot deixar marca. Aquestes discussions causen una sensació d'amenaça sobre la seva pròpia estabilitat i dinamisme.

Segons l'experiència psicoanalítica de Salzberg (1992), la salut mental dels fills està relacionada a la dels seus pares, estiguin junts o separats. Tot i això, una mala resolució del divorci i la utilització dels infants en les discussions, i un clima de violència entre el matrimoni pot provocar efectes patològics traumàtics i duradors en els infants. Sempre resultarà perjudicial i tindrà conseqüències en el psiquisme del nen, sigui quin sigui el rol que assumeixi. Amato (2005) també dóna molta importància al fet d'evitar involucrar als infants en discussions sobre on viuran, les visites dels pares i la custòdia.

D'entrada, a curt termini, les reaccions més típiques que pateixen els infants després del divorci són estrès, xoc i sorpresa. També poden veure's símptomes com enuig, ansietat, por, depressió i culpabilitat per sentir que el divorci dels seus pares ha sigut a causa d'ells. En concret en

els infants d'entre 9 i 12 anys es transforma la tristesa en empipada cap als dos progenitors (Díaz, 2002).

Seguidament, a llarg termini, cal tenir en compte que la manera en la qual els infants porten la separació està lligada directament amb la manera amb la qual els pares van portar el divorci. Tal com diu Domene (1996), als infants els afecta molt els valors com la lleialtat i la honestat, i en el divorci aquests valors encara s'emfatitzen més per la dificultat d'escollir entre el pare o la mare (citada per Díaz, 2002).

Els pitjors efectes en els fills dels traumes posteriors a la separació dels pares, es donen quan el pare i la mare no mantenen cap tipus de relació. No sempre els fills estan millor quan els pares estan junts que separats. Quan la crisi del divorci és resolta de forma adequada, la separació pot ser positiva pels fills i millorar la relació d'aquests amb els pares. Pels fills és més convenient un bon divorci que un matrimoni mal avingut (Salzberg, 1992).

Segons Thió (2017), "creix la consciència de les conseqüències de la separació en les criatures dependent de com s'efectuï la separació" (para. 5).

Tenint en compte tot això dit anteriorment, s'afegeix:

L'acord sobre els deures i drets dels infants de mantenir una relació propera amb el pare i la mare ha de constituir el primer punt del conveni del divorci, ja que del contrari la pèrdua d'un dels pares o la interferència de l'altre a les visites tenen efectes patològics en els infants, i el que perd és el fill (Salzberg, 1992, p. 93).

Dolto (1993) argumenta perquè el nen passa un millor divorci quan pot seguir en el mateix espai en el qual els pares han estat units. Això es deu a les tres continuïtats de la vida del nen: la del cos, la de l'afectivitat i la social. El que continua en el nen és el cos i l'afectivitat. El cos es va construir en un espai amb els pares allà; quan els pares es separen, si l'espai ja no és el mateix el nen deixa de retrobar-se en el seu cos. Però si segueix sent el mateix lloc hi ha continuïtat (citada per Díaz, 2002). Amato (2005), també explica que els infants s'adapten millor a la nova situació si poden seguir vivint al mateix barri i anant a la mateixa escola després del divorci.

Díaz (2002) explica que sovint l'inici de les conductes preocupants dels infants en aquesta època difícil és quan els infants poden sentir por a separar-se del pare que els queda i això pot fer que presentin mecanismes regressius fins a etapes molt infantils.

També Bayo-Borrás (1992) fa referència als problemes que poden presentar els infants de pares separats. Els pares separats sovint fan consultes a especialistes per trastorns que pateixen els fills o per problemes de relació quotidiana amb ells. Acostumen a presentar dificultats en varies facetes de la seva vida afectiva i relacional, i molt sovint, a tot al que fa referència a l'aprenentatge (Citada per Salzberg, 1992).

En relació a l'aprenentatge, el baix i deficient rendiment escolar es dona paradoxalment en infants que tenen moltes possibilitats intel·lectuals per a realitzar l'aprenentatge corresponent a la seva edat. Però, els problemes emocionals que els envaeixen no els permet concentrar-se adequadament i fracassen al no aconseguir el nivell exigut per pares i mestres.

Fer aquest aprenentatge és una tasca intel·lectual, i implica una renúncia de la satisfacció dels plaers lúdics, i per a un nen que es sent trist per no tenir als pares junts, encara li costa més de privar-se'n. Freud, diu que les males notes sovint es sumen a una actitud de desgana generalitzada, i apatia (citada per Salzberg, 1992).

En aquests moments de dol, explicats anteriorment, Salzberg (1992) menciona que sovint baixa el rendiment escolar dels infants i freqüentment mostren malestar a l'escola de formes diverses. Per a això els pares han d'informar als mestres prèviament del que està passant, per a que puguin mostrar-se comprensius i tolerants amb les dificultats del nen.

Salzberg (1992) creu que una de les males pràctiques en un divorci és l'exagerada importància donada a la funció de la mare en la criança dels fills i la devaluació de la funció del pare. Aquest error pot tenir conseqüències, com el debilitament o l'absència del paper identificador patern que pot produir una depressió i/o trastorns en el nen.

"La presència de la mare i el pare és fonamental pel creixement del nen, ja que ells són el suport de les identifications que els infants dels dos sexes necessiten per assumir la identitat masculina o femenina" (Salzberg, 1992, p. 99).

Cal tenir present en tot moment que no hi ha receptes ni normes de conducta ni solucions màgiques per a afrontar una separació. Però sí que està demostrat que certes pràctiques, accions, i maneres de fer poden fer-ho més senzill d'acceptar i menys dolorós pel nen/a.

El divorci s'ha normalitzat en tots els àmbits de la societat. Però s'ha d'anar amb compte perquè a l'haver-n'hi tants pot conduir a frivoltzar el fet de separar-se. Tot i que sigui habitual que a cada classe hi hagi uns quants infants de pares separats i això els pugui ajudar a superar-ho millor, cal entendre que la separació és un fet traumàtic que produeix dolor, sentiments de pèrdua i inseguretat. (Thió, 2007, para. 13).

És per això, que Díaz (2002) emfatitza la importància de comprendre la gran necessitat que té el nen de tenir seguretat en les rutines familiars de la vida quotidiana. Diu que "als nens se'ls hi ha de donar seguretat i confirmació diària de què, encara que el seu pare hagi d'anar-se'n, sempre tornarà com està previst" (p.207). El millor pels infants per fer front a l'estrès i dificultats de la vida

després del divorci, segons diu Hetherington i Kelly (2005), és tenir uns pares compromesos i eficaços amb la cura del fill.

Els pares haurien de ser cuidadosos per a que no siguin els fills els perjudicats que expressen en el llenguatge simptomatal el conflicte matrimonial que no ha estat resolt. Per això els infants no haurien de perdre cap dels dos pares ni haurien d'escollir amb quin volen viure després del divorci (Salzberg, 1992).

Hi ha moltes dades necessàries per a saber els efectes que pot tenir un divorci en un nen/a: el temps transcorregut des del divorci, l'edat del nen en el moment, la relació que va tenir i té amb cadascun dels seus pares, les característiques del divorci, l'harmonia o disputa en el post-divorci, els acords entre els pares respecte als fills i la comunicació que estableixen els infants amb cadascun d'ells. Sense considerar totes aquestes qüestions tan particulars de cada cas és difícil avaluar la incidència del divorci. Aquestes dades són amb les que es centrarà la posterior realització del protocol d'actuació davant la separació d'uns pares.

Per a resoldre una situació de divorci de forma curosa i adequada, per tal que pugui ser superada l'experiència dolorosa, s'han de donar un seguit de condicions. La primera condició és en l'etapa prèvia del divorci, quan la parella manifesta la crisi i que vol separar-se, cal poder passar les dificultats involucrant al mínim als fills, sense carregar-los de tensions que no els pertoquen. Tal com diu Lacan (1978) s'ha d'evitar mantenir converses o discussions davant dels infants (citats per Salzberg, 1992).

La segona condició és un cop presa la decisió de separar-se, que els pares han de comunicar-ho als fills adequant les formes a l'edat dels infants. Permetent que parlin, preguntin i manifestin les seves inquietuds i angoixes. Els pares han de deixar clar que encara que el pare i la mare ja no viuran junts perquè ja no s'estimen, seguiran estimant-los i fent-se'n càrrecs d'ells. Aquesta comunicació es recomana que es faci quan els dos membres de la parella hi siguin presents. També és defensat per Font (2017), que cal explicar-los que el problema és la incompatibilitat de parella però que continuen sent els seus pares i que se'ls estimaran igual. Segons Thió (2017), és millor informar-los al matí per donar-los temps a constatar que la relació amb ells no canvia. Les explicacions han de ser senzilles i reals, i cal explicar els canvis que es produiran a partir d'aquell moment i totes les coses que no canviaran, així es poden fer una idea de com els afectarà la nova situació. Aquesta idea també és defensada per Salzberg (1992) que diu que s'ha de parlar amb els fills de manera conjunta, amb paraules fàcils i adequades als infants, amb calma. Si es fa així, segurament aquesta crisi es sostindrà amb una bona base per a la posterior elaboració personal.

“És important, que la decisió de separar-se sigui meditada i es prengui el temps per a comunicar-ho als fills. Perquè de no fer-ho, de no dir-los-ho, els infants ho veuen com una acció impulsiva que els deixa amb por de cara al futur proper” (Salzberg, 1992, p. 59).

La tercera condició és una vegada ja feta la separació, que és convenient que es donin el mínim de canvis a la vida dels fills en els seus punts de referència que són l'escola, la llar i les amistats. Si no és possible evitar algun d'aquests canvis, és recomanable anunciar-los amb la màxima antelació possible, perquè se'n pugui fer a la idea.

També és important garantir la continuïtat de les funcions materna i paterna, com ja s'ha dit anteriorment, explicant als infants quins dies estaran amb el pare i quins amb la mare, sense que es facin canvis que els farien confondre i angoixar-los.

Pel que fa al treball terapèutic, Salzberg (1992) i Díaz (2002) pensen que el suport amb pares divorciats i fills de parelles separades acostuma a ser imprescindible per a entendre i per tant, per a resoldre els conflictes que pateixen i que els fan mal al seu psiquisme i al seu funcionament intel·lectual.

També en els casos conflictius, on les parelles no arriben a acords en relació a la cura dels fills, els pares haurien de rebre assistència terapèutica, per complir els acords, per canviar la manera de relacionar-se entre ells i aconseguir un canvi que no afecti al nen (Díaz, 2002). “L'afecció dels fills acostuma a ser fàcilment entesa pels pares, però la modificació de les conductes dels infants no és fàcil, és per això que s'insisteix amb el suport terapèutic” (Díaz, 2002, p. 226).

Altres autors com Pedro-Carroll, Sandler i Wolchik (2005, para. 3), també asseguren que “totes les famílies que pateixen un procés de separació haurien de disposar de recursos educatius, legals i terapèutics ajustats a les seves necessitats”.

El més important d'aquests recursos educatius és l'escola, segons diu Hetherington i Kelly (2005). Per a protegir al qualsevol infant, l'escola ha de fer que aquest es senti ben cuidat i els mestres han d'estar disposats a escoltar-ho, i ser oberts. Les normes han d'imposar-se amb fermesa però alhora amb amabilitat i comprensió. Escoles amb aquestes qualitats són l'equivalent institucional d'un pare o una mare responsable.

Altrament trobem més autors que també donen recursos per a facilitar l'adaptació dels infants a la nova dinàmica familiar. Una eina és a través d'un punt de trobada familiar. Aquest recurs que exposen Orgilés, Espada i Piñero (2007), vol garantir la seguretat i el benestar d'aquells infants que estan afectats per la ruptura matrimonial dels pares.

Una altra opció, proposada per Fariña, Novo i Seijo (2002), és un programa que es diu ruptura de parella, no de família, que fomenta una relació inter parental basada en la cooperació i

col·laboració. Alhora fa un canvi en la relació dels adults, de matrimoni a pares i promou un estil de comunicació obert i assertiu. És molt important acompanyar a la parella,

Per últim, una opció molt adequada davant una separació és la mediació familiar, que promou el manteniment d'unes relacions de cooperació entre pare i mare per a facilitar els rols que han de tenir i una implicació directa (Rodríguez, Espada, i Calvo, 2010).

S'ha trobat un protocol (Marín, 2012) enfocat a quin procediment seguir amb els pares des de l'escola, però no s'ha trobat cap protocol centrat en els infants. El protocol trobat, a més a més, és d'Andalusia, no n'hi ha cap general d'Espanya ni a Catalunya.

Degut a la carència o escassa informació sobre com actuar davant la separació d'uns pares des de l'escola, s'ha vist que és necessari comptar amb materials que siguin eficaços per a treballar amb els infants i pares el procés de separació, ajudant-los des del departament d'orientació psicopedagògica. Tot escoltant-los, oferint-los la mà, ajudant-los amb el seu dol i normalitzant la situació i comprenent actuacions negatives que esdevinguin de la ràbia o el dolor que l'infant pateix.

Objectius

General:

- Dissenyar un protocol d'actuació escolar per a atendre als infants amb pares separats

Específics:

- Detectar les necessitats dels mestres davant els infants amb pares separats.
- Conèixer els passos que segueix a l'escola davant la separació d'uns pares.

Mètode

Participants

El context en el qual es va dur a terme la recerca és una escola concertada, que és una cooperativa de mares i pares. L'escola està situada al barri de Poblenou, molt a prop del barri de Sant Adrià del Besòs. Aquest barri té un nivell socioeconòmic mitjà-baix, que no es correspon del tot amb el nivell socioeconòmic de l'escola, ja que l'escola acull a famílies d'un nivell mitjà-alt, ja que venen famílies de la zona de Poblenou i de la Verneda.

L'escola és concertada en tot els nivells educatius que ofereix: Infantil, Primària, ESO i Batxillerat.

Concretament, els participants en aquesta investigació van ser:

- 13 mestres de primària de l'escola concertada (de 1r de primària a 6è), per respondre a l'objectiu 1 del treball que és *detectar les necessitats dels mestres davant els infants amb pares separats*.
- La psicopedagoga de l'escola concertada, per respondre a l'objectiu 2 del treball que és *conèixer els passos que es fan a l'escola davant la separació d'uns pares*.
- El director de l'escola concertada, per respondre a l'objectiu 2 del treball que és *conèixer els passos que es fan a l'escola davant la separació d'uns pares*.

En primer lloc, els mestres de primària que van participar en el projecte, van ser només els tutors de primer de primària fins sisè. Els tutors que van ser entrevistats van ser tot dones excepte un. Les edats dels tutors són d'entre 40 i 60 la immensa majoria, excepte 2 que són més joves i tenen entre 25 i 35 anys. La formació dels mestres és d'educació primària, d'educació infantil, de pedagogs, i alguns a més a més, de logopèdia i psicologia. La gran majoria del mestres d'aquesta escola porten molts anys a l'escola, són persones amb aproximadament uns 20 anys d'experiència.

En segon lloc, la psicopedagoga de l'escola, és una dona d'uns 55 anys. Porta uns 20 anys treballant a l'escola, portant el DOP d'infantil i primària.

Per últim, el director de l'escola, és un home d'entre 40 i 50 anys. Porta tota la seva vida professional treballant a l'escola.

Instruments

Per tal d'obtenir la informació necessària pel treball s'ha decidit utilitzar els següents instruments:

- En relació als dos focus group dels mestres de primària de l'escola. 1 focus group va ser amb els tutors dels grups A de 1r a 6è i un altre focus group va ser amb els tutors dels grups B de 1r a 6è.

Per a la realització del focus grup, es van pensar al voltant de 12 preguntes (veure Annex 1.1) organitzades d'acord amb 3 dimensions, una sobre les necessitats relatives al nen, l'altre en relació a les necessitats relatives a la família i per últim, necessitats relatives a l'escola. Dins les necessitats relatives a la família, s'hi troben 2 categories, que són informació prèvia a la separació i informació post-separació.

Els participants van ser gravats amb dos mòbils durant cada focus group i després es va transcriure l'entrevista. La duració del primer focus group va ser de 30 minuts, i la del segon de 45 minuts.

- En relació a l'entrevista la psicopedagoga aquesta va ser semiestructurada, amb una guia de 13 preguntes (veure Annex 1.2) organitzades en 3 dimensions, una les necessitats relatives al nen, l'altre en relació a les necessitats relatives a la família i per últim, necessitats

relatives a l'escola. Dins les necessitats relatives a la família, s'hi troben 2 categories, que són informació prèvia a la separació i informació post-separació.

La participant va ser gravada amb dos mòbils i després es va transcriure l'entrevista. La duració de l'entrevista va ser de 25 minuts.

- En relació a l'entrevista al director aquesta va ser semiestructurada, amb 5 preguntes (veure Annex 1.3) a l'entorn d'una dimensió que és: necessitats relatives a l'escola. Dins les necessitats relatives a l'escola, s'hi troben 2 categories.

El participant va ser gravat amb dos mòbils i després es va transcriure l'entrevista. La duració de l'entrevista va ser de 20 minuts.

Procediment

a. Recollida de dades

Primer de tot es va fer una presentació del projecte al centre, concretament a la cap d'estudis; una vegada va acceptar, es va presentar a tots els tutors de primària i a la psicopedagoga i se'ls hi va demanar col·laboració i participació. Una vegada van acceptar participar, van donar el seu consentiment de participació signant un document en el qual s'explicava de què tractava el projecte, els objectius específics i l'instrument que s'hauria d'utilitzar. Se'ls va explicar que es farien dos focus group o entrevista per tal d'obtenir informació sobre les qüestions del projecte.

El següent pas va ser, a través del correu electrònic, informar als tutors dels dies de realització dels dos focus group i qui va participar cada dia. Es van fer dos grups, un que va ser amb els tutors de les classes A (5), i l'altre, que va ser amb els tutors de les classes B (4). El primer dia, pel primer grup de tutors (A) va ser dimarts 11 de febrer a les 13h. El segon dia, pel segon grup de tutors (B), va ser dimarts 18 de febrer a les 13h. Paral·lelament, es va informar també, a través del correu electrònic, a la psicopedagoga de quin dia es va fer l'entrevista. Va ser dilluns 10 de febrer a les 11h.

Un cop fetes totes les entrevistes, es van transcriure totes per tal de recollir les dades per posteriorment fer-ne l'anàlisi.

b. Anàlisi de dades

Les dades obtingudes es van analitzar d'acord amb les 3 dimensions explicades als instruments, que és una sobre les necessitats relatives al nen, l'altre en relació a les necessitats relatives a la família i per últim, sobre les necessitats relatives a l'escola. Dins les necessitats relatives a la família, s'hi troben 2 categories, que són informació prèvia a la separació i informació post-separació.

Per a analitzar les dades del primer objectiu, que és detectar les necessitats dels mestres davant els infants amb pares separats, es va utilitzar el programa d'anàlisi de dades qualitatives *Atlas.ti*, a versió ATLAS.ti 8 per a Mac. Per tal d'obtenir les necessitats de l'escola es van seleccionar els

següents codis: temps, formació, ajuda, eines, suport professional, document, protocol, informació, comunicació amb les famílies i dins l'escola.

En canvi per al segon objectiu que és conèixer els passos que segueix l'escola davant la separació d'uns pares, s'ha fet un recull de la informació.

Resultats

En base al primer objectiu específic de detectar les necessitats dels mestres davant els infants amb pares separats es van obtenir els següents resultats, que es poden veure a la figura 1.

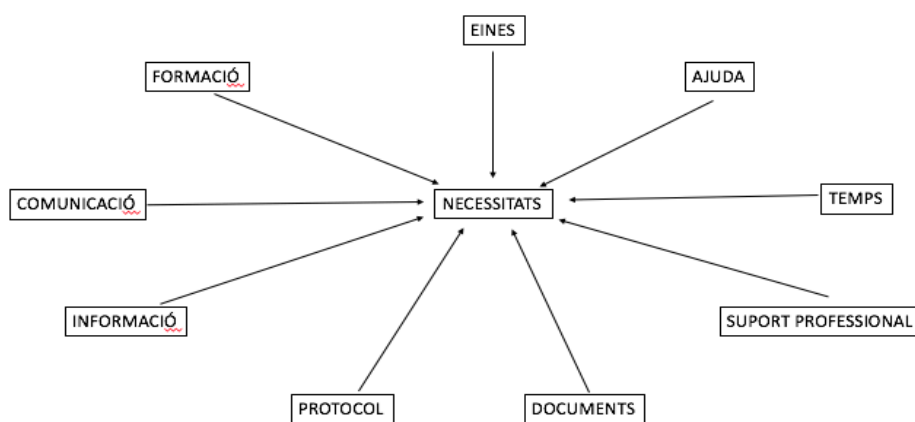


Figura 1. Detecció de necessitats

Amb aquesta figura obtinguda a partir del programa ATLAS.TI versió 8.4.4 (1135) d'anàlisi de dades qualitatives veiem que segons les entrevistes al director i la psicopedagoga i els focus groups als mestres, hi ha unes necessitats comunes i que es van repetir per a diferents participants.

La primera necessitat és la formació del professorat, que falta un assessorament o major coneixement del tema; dins del col·lectiu de participants, hi ha hagut 5 participants que han donat èmfasi en aquesta necessitat, extreta per cites com exemple: "Per tant aquesta capacitat de formació segurament també ens podria ajudar", "Ens faltaria informació segurament en la part formativa", "pot haver-hi tipus orientació, tallers o assessorament a nivell de centre".

En segon lloc, la necessitat de tenir més eines, és a dir, el professorat té la sensació que li manquen eines, i això ha quedat palès per aquesta cita literal de varis participants: "tenim clar que ens falten eines per tot arreu". En tercer lloc, hi ha la necessitat de rebre ajuda dirigida cap al DOP i també als mestres, dit explícitament: "Això és el que hauríem de canviar que ja vingués donat aquest ajut i no s'hagués de demanar".

En quart lloc, hi ha necessitat de tenir més temps per a poder atendre millor als nens amb pares separats, idea que queda plasmada per varis participants: "El temps ens donaria

una possibilitat de gestionar millor les coses”, “Jo crec que la psicopedagoga té una manca de temps exagerada”, “haurien de fer moltes més trobades que hauria d'haver-hi, que s'hauria de tenir molt més temps”.

En cinquè lloc, hi ha la necessitat segons varis participants de tenir suport professional sigui de direcció o de psicòlegs externs: “Al final hem d'estar recolzats des de direcció igual que el departament de psicopedagogs”, “jo a les entrevistes necessito que estigui la psicopedagoga o el director per tenir un suport”.

En sisè lloc, segons el director, i varis mestres, cal un protocol on es reculli quins passos s'han de seguir i què s'ha de fer i com s'ha de fer, dit a l'entrevista així: “L'objectiu final és com aconseguir una línia o una pauta per saber que s'ha de fer”. En setè lloc també s'ha observat la necessitat de tenir un document que quedi palesa la informació i que sigui a l'abast de tothom: “potser seria necessari un document que explicités tots aquests passos a fer, per coneixement del públic perquè no només és el personal docent sinó el personal no docent és el personal de extraescolars...per tant saber aquesta informació és important.”

En vuitè lloc s'ha vist que hi ha una manca d'informació dins l'escola, entre els diferents mestres i també entre direcció i els mestres i entre el DOP i el claustre i a la inversa; idea que han expressat els mestres, la psicopedagoga i el director: “sí que és importantíssim que des de l'escola la coordinació amb els diferents mestres”, “El que sí que és important és que des del Departament de Psicopedagogia se sàpiga”, “vas a fer guàrdia en una classe i per més que et diguin no tens prou informació d'aquella criatura”, “les persones que fan de vetlladores haurien de tenir molta informació i no la tenen”, “tenen ells informació, que ens falta a nosaltres com a tutors, i ens l'haurien de donar”.

Per últim, hi ha la necessitat de tenir una major comunicació dins l'escola i també més informació de les famílies cap a l'escola. Dins del col·lectiu de participants, hi ha hagut 5 participants que han donat èmfasi en la necessitat de tenir una major comunicació amb les famílies: “és molt important per a mi és mantenir una coordinació fluida amb la família”, “Cal informació de les famílies cap a l'escola”. I hi ha hagut 8 participants, la majoria mestres i la psicopedagoga, que han donat èmfasi en la necessitat de tenir més comunicació dins l'escola: “El que sí que és important és que des del Departament de Psicopedagogia se sàpiga. Perquè jo sóc la que tinc continuïtat amb els nens”, “per la necessitat de tenir més comunicació dins l'escola”. I també ha manifestat aquesta necessitat el director: “casos que periòdicament tot l'equip de treball o amb reunions cicles o reunions específiques de casos específics d'alumnes o en les sessions d'avaluació s'esmenta”.

A través del programa ATLAS.TI, també s'ha obtingut un informe detallat que recull les cites textuais dels diferents participants per a cada necessitat, aquest informe es troba a l'Annex 2.

Per a donar resposta al segon objectiu específic de conèixer els passos que segueix a l'escola davant la separació d'uns pares, s'han separat els resultats segons els participants de les entrevistes.

Segons el director de l'escola: "no hi ha cap pauta escrita específica de l'actuació, sinó que l'escola segueix les directrius que marca el Departament d'Ensenyament a nivell de la normativa d'organització i funcionament de centre." El punt d'entrada d'informació a l'escola pot ser des de secretaria o l'equip directiu o sinó a través de la tutoria perquè avisa el nen o informen els pares. Si és secretaria la que sap la informació com a primer punt informa a la tutoria. Un cop l'escola és coneixedora de la situació, des de secretaria es demana als pares que estan separats que portin la documentació oficial, és a dir, la informació dels convenis de convivència i les sentències judicials. Després, sempre s'intenta tenir el màxim d'informació possible, que l'obté el tutor a través d'una entrevista amb els pares. Sempre que els tutors fan entrevistes s'intenta que es facin de forma conjunta amb els dos progenitors. Tot i que, si hi ha un tema de potestats es tracta de forma diferent. S'han d'extremar mesures, ja que s'inicia un procediment diferent. El procediment diferent, d'aspectes formals i legals, consisteix en informar a la tutora i al professorat que treu els nens a les 17h, de qui és la persona referent a la qual s'ha d'entregar el nen. També informar a consergeria i secretaria que són els que gestionen entrades i sortides i el control de la porta per avisar que una persona no pot accedir a l'escola o no pot venir a buscar informació del seu fill.

Les reunions amb les famílies, a vegades les duu a terme direcció, quan hi ha documentació oficial per enmig. Quan és així, direcció informa a la tutora o al personal pertinent perquè en tingui coneixença i des d'aquest moment ja és el tutor qui ho gestiona. La primera mesura que es fa, si cal, amb un nen amb pares separats, és fer tutoria individualitzada.

Un altre tema important que el director posa èmfasi és que: "Mai hi ha cap informació que es traslladi d'un a l'altre. Si són pares separats el que es parla amb el pare és pel pare i el que es parla amb mare és per la mare". Hi ha una plataforma de gestió de centre que és *clickedu* que permet posar un camp de filtratge que fa que es puguin posar si són pares separats o no i alhora això automàticament genera la documentació per duplicat a la família i ho envia als dos progenitors.

Un servei que dóna l'escola és el servei de psicopedagogia en el sentit de poder donar orientacions, pautes, estratègies als docents, les famílies o als nens en concret. Tot i que la primera ajuda sigui des de la tutoria, el DOP pot donar més pautes.

Segons la psicopedagoga de l'escola, també s'ha vist que no hi ha un protocol establert de tipus generalitzat. "Tot depèn del cas, i en funció del cas es fan unes actuacions o unes altres. Són unes actuacions que van reglades per la normativa que correspon."

Des del DOP es fa assessorament, es donen pautes a través del mestre per la família i/o es fan observacions als nens. Sempre i quan els dos pares hagin donat el consentiment, és per indicació de la família que es demana la intervenció, sense autorització no es pot. Però també es pot donar el cas que no cal que la psicopedagoga intervingui directament i el que fa és una coordinació amb el tutor. I és el tutor el que dona recolzament al nen/família i parla amb ells.

Per normativa tot ha de passar a través de la tutoria, tal com diu la psicopedagoga: "jo no faig res que el tutor no sàpiga". Quan la família ja ha donat consentiment perquè el DOP intervingui, primer s'obté informació a través de reunions de com està la situació i s'intenta que vinguin els dos progenitors. Però si té informació que la separació ha estat traumàtica, fa les entrevistes amb el pare i la mare per separat, com ells demanin. Com a psicopedagoga per llei té l'obligació d'atendre a pare i mare. Segons les pautes de l'escola si es parla amb una família perquè requereixen assessorament o intervenció, la direcció sempre ha d'estar assabentada.

La psicopedagoga posa èmfasi: "El que sí que és molt important a nivell legal està al corrent de qui té la pàtria potestat". "Amb les autoritzacions de sortides, per informació dels pares hem de saber quin pare ve a buscar al nen i en situacions particulars hem de tenir el paper que qui té la guàrdia i custòdia també."

L'assessorament segons diu la psicopedagoga és: "les entrevistes, l'assessorament i el seguiment d'aquests alumnes és l'estat emocional tenint en compte els aspectes escolars, tot el que passi a l'escola. Tot el que sigui d'un altre àmbit sempre s'ha d'assessorar cap a la derivació. No ho podem assumir nosaltres".

En relació als resultats extrets del primer focus group amb els mestres, sobre si hi ha algun protocol tots van respondre: "No hi ha cap protocol, només fer servir el sentit comú". El que sí que segueixen i fan és el traspàs d'informació amb el tutor de l'any passat, però això amb tots els casos. El següent pas que segueixen és fer una entrevista amb la família per tenir més informació i saber com està la situació, i sobretot deixar tota la informació registrada i anotada a la plataforma que utilitza l'escola, *clickedu*. Després el que acostumen a fer la majoria dels mestres quan saben que s'han separat uns pares és: "reunir als mestres i comunicar-ho. Comunicar per estar al cas, perquè tothom ho tingui present i aleshores sí que té més concessions quan té estirabots i ho entens".

A més a més, el tutor que és el que té el contacte directe amb els infants, és el que també pot obtenir molta informació a base de parlar amb l'infant.

Un altre tema que tenen present els mestres és que secretaria s'encarrega dels casos més complicats. I després secretaria s'encarrega d'avisar al tutor quan cal fer dues documentacions i si

cal fer dues entrevistes separades pel pare i la mare. Les famílies quan han d'informar d'una separació, si ho fan, poden avisar al tutor directament o dir-ho a secretaria per a que aquesta ho comuniqui al tutor. Els mestres la majoria coincideixen en què hi ha dos moments complicats en la separació. "El primer és en el primer moment de la separació, aquest primer període doncs hi ha nens que poden realment patir-ho força, o desestabilitzar-se molt. El segon quan hi ha noves parelles i sobretot quan les parelles tenen fills." Per últim, si els mestres consideren que el nen està malament, ho parlen amb els pares i demanen el consentiment per si volen que la psicopedagoga intervingui. Sense el consentiment familiar no es pot derivar al DOP.

En relació als resultats extrets del segon focus group amb els mestres, també coincideixen amb els altres mestres que "la pauta que fem des de l'escola és seguir el sentit comú, com a mestres i com a persones". També manifesten que el procés lògic que fan quan una família els informa que es separen o que s'han separat és informar a la resta de mestres. Alhora expliquen que si els pares accedeixen s'informa a la psicopedagoga del cas perquè pugui observar a l'infant. Per acabar, posen èmfasi en la importància de què els dos progenitors firmin el consentiment de què l'infant sigui observat pel DOP.

Un cop analitzades totes les dades obtingudes es va procedir a elaborar la discussió i les conclusions del treball.

Discussió i conclusions

En primer lloc, cal tenir present l'objectiu general de l'estudi, que és dissenyar un protocol d'actuació escolar per a atendre als infants amb pares separats. I els dos objectius específics que són detectar les necessitats dels mestres davant els infants amb pares separats i conèixer els passos que segueix a l'escola davant la separació d'uns pares.

En un inici, es va partir de la base que l'escola concertada de Barcelona en la qual es duu a terme el projecte, no tenia un protocol d'actuació per a atendre els infants que viuen la separació dels pares.

I amb els resultats s'ha vist que això es confirma, ja que els participants tots coincideixen en dir que no hi ha cap guia d'actuació i que segueixen el sentit comú.

D'altre banda, hi ha tot un seguit d'informació que la immensa majoria dels mestres de l'escola destaquen que no tenen. Aquesta informació fa referència sobretot a la fase prèvia a la separació, a com és la relació dels pares amb l'infant, com s'ha dut a terme la separació, com s'ha comunicat a l'infant i qui l'ha comunicat. També s'hi suma la desconexió amb aspectes de

després de la separació com el procés de dol. Tota aquesta informació que es destaca a la teoria (Salzberg, 1992), al parlar amb els mestres s'ha vist que no és fàcil d'obtenir perquè es considera que és una informació molt específica, individualitzada, que depèn molt de cada cas i que és un aspecte més psicològic al qual el tutor no intervé.

Tota la informació sobre la separació que com a docents i psicopedagogs és difícil d'aconseguir per falta de comunicació o confiança, la teoria explica que són dades necessàries per a saber els efectes que pot tenir un divorci en un nen/a: el temps transcorregut des del divorci, l'edat del nen en el moment, la relació que va tenir i té amb cadascun dels seus pares, les característiques del divorci, l'harmonia o disputa en el post-divorci, els acords entre els pares respecte als fills i la comunicació que estableixen els infants amb cadascun d'ells. Tot aquest recull d'informació és el treball psicopedagògic que va encaminat en aquesta direcció. Tal com diu la psicopedagoga, un cop té el consentiment de les famílies, és l'encarregada de fer reunions amb els pares i d'observar el nen per a obtenir més informació de la que té la tutora.

Una idea amb la qual coincideixen els mestres amb Bayo-Borrás (1992) és que no tots els fills de parelles que es divorcien presenten conflictes psicològics. Fet que fa referència a la idea de la psicopedagoga, que no tots els casos requereixen intervenció del DOP, que a vegades és suficient amb l'acompanyament del tutor.

La teoria ens diu "la manera en la que els infants s'enfronten al divorci depèn de l'estrès i dels recursos personals i socials que tinguin en aquesta etapa" (Hetherington i Kelly, 2005, p. 134). Aquesta idea queda recolzada en els resultats pel treball que fan els mestres de recolzament, escolta i acompanyament davant aquests nens tot a través del sentit comú. També queda palès amb l'observació i les reunions amb pares que fa la psicopedagoga, sempre que es tingui l'autorització dels pares.

La teoria diu que els pares separats sovint fan consultes a especialistes perquè els infants acostumen a presentar dificultats en varies facetes de la seva vida afectiva i relacional (Salzberg, 1992). Fet que coincideix amb el que exposa la psicopedagoga als resultats, manifestant la gran importància que té el mantenir una comunicació fluïda entre tots els elements que intervenen en el tema, perquè el DOP és el que va veient el nen des de ben petit i té continuïtat fins acabar l'escolaritat. Això també va molt relacionat amb la importància del treball terapèutic que Salzberg (1992) i Díaz (2002), pensen que el suport amb pares divorciats i els seus fills acostuma a ser imprescindible per a resoldre els conflictes que pateixen. Els resultats amb l'entrevista al director també exposaven això a l'explicar que sempre s'informa a les famílies que hi ha el servei de psicopedagogia i la importància que té que el DOP sigui coneixedor de tota la informació.

Thió (2007) diu que tot i que hi hagi varis infants de pares separats, cal entendre que la separació és un fet traumàtic que produeix dolor, sentiments de pèrdua i inseguretat. Aquest fet els mestres de l'escola el tenen present i expliquen que el primer moment complicat en la separació els nens poden patir-ho força i desestabilitzar-se molt.

Tal com s'ha pogut veure en els resultats i a la teoria, a falta d'haver-hi un protocol que marqui les pautes d'actuació, cada escola les va estructurant per a poder donar un seguiment a aquests alumnes. Normalment el treball de la separació es centra en una feina que es fa amb la parella. La teoria ho enfoca molt amb el treball dels pares però no presta atenció per a ajudar als nens. La funció del docent i sobretot del psicopedagog en aquest cas és treballar amb l'alumne. I per últim, segons diu Hetherington i Kelly (2005), el més important com a recurs educatiu és l'escola, que ha de protegir el nen, fer que se senti ben cuidat i els mestres han d'estar disposats a escoltar-lo. I aquest missatge, a partir de tots els resultats, l'escola el té molt clar i present i és la forma que té d'actuar. Tants els mestres com la psicopedagoga donen molt de pes a les tutories individualitzades amb els alumnes, la disposició d'escoltar i l'acompanyament que es fa. Sense deixar de costat la importància d'enviar la informació als pares per vies diferents, però assegurant-se de que cadascun rebi la mateixa informació. Tenir vies de comunicació ben definides i fer un traspàs d'informació complet.

Gràcies a la investigació feta s'ha aconseguit superar la falta d'informació, la manca de coneixement i d'actuació davant la situació de molts infants separats que està present avui en dia a moltes escoles. S'ha pogut obtenir informació teòrica sobre quina és la millor manera de donar suport a aquests infants i s'ha vist la realitat d'una escola concertada, confirmant així, la manca de protocols escolars. La sensació davant la col·laboració de tot l'equip docent, equip directiu i del DOP, que ha participat en el treball, és que va ser totalment real, oberta, amb confiança i fonamentada amb fets.

L'aprenentatge més significatiu un cop fet el treball, té relació amb la tasca del psicopedagog a les escoles. El treball com a psicopedagog és vital tal com s'ha pogut veure en aquest treball, ja que és necessari l'acompanyament per a tots els infants, però en especial a aquells afectats per causes emocionals com pot ser la separació dels pares. També veig la importància de l'atenció que el psicopedagog ha de donar als infants amb pares separats, sempre que sigui necessari, per a poder oferir continuïtat en el seguiment de l'infant dins l'escola. A més a més, és molt necessari el suport que dóna el psicopedagog als docents. La figura del psicopedagog és un eix dins tota la comunitat educativa, entre les famílies, els infants i l'equip docent. La feina del docent en cap cas hauria de ser una intervenció psicopedagògica; és el psicopedagog qui ha d'ocupar-se amb els seus coneixements concrets sobre assessorament, intervenció, reeducació, etc. de fer

aquesta feina. Sempre tenint present que el psicopedagog també ha de contrastar idees amb d'altres professionals, com de l'EAP o l'EAIA; necessita contrastar idees i una formació continua.

En base a tot al treball s'ha fet una proposta de protocol escolar per a acompanyar als infants amb pares separats que es pot veure a l'Annex 3. Aquesta proposta de protocol es divideix en dues parts. Una que dóna els passos a seguir dins l'escola per a ajudar als docents, als psicopedagogs i a l'equip directiu davant infants amb pares separats. L'altra part que és per a oferir acompanyament a la família que es dóna des del Departament d'Orientació Psicopedagògica. En ambdós protocols, l'encarregat de fer el seguiment i qui hauria de portar el control seria el psicopedagog, tot i que els mestres també en formin part.

Les limitacions que s'han trobat al dur a terme el treball són dues. La primera és que s'ha tingut menys temps del que s'hauria desitjat per a desenvolupar el treball. Bàsicament, el temps ha estat massa breu per a poder dur a terme un treball d'investigació i d'intervenció. Tot i haver-se pogut fer un pla d'acció, no s'ha pogut dur a la pràctica perquè no s'ha tingut el temps per a poder presentar el protocol creat a diverses escoles i fer l'adequada validació del protocol. En segon lloc, una altra limitació que s'ha vist és la confiança i proximitat que s'ha tingut amb els participants, ja que es treballa al mateix centre on s'ha fet l'obtenció de dades. Tot i que aquesta última, ha resultat també positiva per la sinceritat i la facilitat amb la que s'ha obtingut la informació.

Una prospectiva de futur és la creació d'un programa de tutoria amb activitats i tallers emocionals, que formin part del PAT realitzats pel psicopedagog. Per exemple, una activitat o taller que es podria dur a terme és que els nens tinguessin un espai on poder parlar sobre la separació dels pares, expressar-se lliurement i explicar-ho a la classe per a poder-ho compartir. Això seria molt positiu perquè normalment quan un nen s'obre i comparteix una experiència real i l'explica més nens es veuen capaços d'explicar-ho i altres nens compartirien la mateixa realitat de viure la separació dels pares. Es podria incloure el llibre: *El espejo en casa de mamá / El espejo en casa de papá* (Amavisca, 2017) per a treballar aquesta situació amb l'infant. Una altra prospectiva de futur seria fer la prova pilot del protocol creat dins del propi centre de treball. Per així poder fer un anàlisi del que funciona i del que no, poder-ne fer els ajustos necessaris i poder de presentar a altres escoles el protocol.

Referències bibliogràfiques

- Amato, P. (2014). The consequences of divorce for adults and children: An update. *DRUSTVENA ISTRAZIVANJA*, 23(1), 5-24. doi: 10.5559/di.23.1.01
- Amavisca, L. (2017). *El espejo en casa de mamá / El espejo en casa de papá*. Madrid: Ed.Nubeocho ediciones.
- Bayo-Borrás, R. (1992). Apéndice: Conflictos psicológicos en los niños por el divorcio de sus padres. A B. Salzberg (Ed.), *Los niños no se divorcian* (191- 207). Barcelona: Logos Clínica Psicoanalítica.
- Cantón, J., Cortés, M.R., i Justicia, M.D. (2002). Las consecuencias del divorcio en los hijos. *Psicopatología Clínica, Legal y Forense*, 2(3), 47-66. Recuperat a <https://masterforense.com/pdf/2002/2002art16.pdf>
- Díaz de Cacho, C. (2002). Una visión psicodinámica de los hijos que viven el proceso del divorcio. PAC, Psiquiatría 3. Programa de actualización de psiquiatría. Libro 4. https://www.academia.edu/6661967/Una_vis%C3%B3n_psicodin%C3%A1mica_de_los_hijos_que_viven_el_proceso_del_divorcio
- Dolto, F. (1988). *Quand les parents se séparent*. París: Editions du Seuil. <https://www.amazon.fr/Quand-parents-s%C3%A9parent-Francoise-Dolto/dp/2757844504>
- Fariña, F., Novo, M., Arce, R., i Seijo, D. (2002), Programa de intervenció "Ruptura de Pareja, no de Familia" con familias inmersas en procesos de separación. *Revista de Psicopatología Clínica, Legal y Forense*, 2 (3), 67- 85. Recuperat a https://www.usc.es/export9/sites/webinstitucional/gl/servizos/uforense/descargas/Ruptura_seis_sesiones.pdf
- Font, P., i Thió, C. (2017). Els meus pares diuen que se separen. *Revista Criatures*. Recuperat a https://criatures.ara.cat/familia/separacio-divorci-fills_0_1908409153.html
- Hetherington, E. (1989). Coping with Family Transitions: Winners, Losers, and Survivors. *Child Development*, 60, 1-14. doi: 10.2307/1131066
- Hetherington, E., i Kelly J. (2005). Primera parte: la experiencia del divorcio: niños y adultos en los primeros seis años después del divorcio. *En lo bueno y en lo malo: La experiencia del*

divorcio. Cómo influye realmente la separación en la vida de los padres e hijos. Barcelona: Paidós.

Instituto de Política Familiar España (3 de noviembre de 2015). De cada diez matrimonios que se producen en España, siete acaban en ruptura. Recuperat el 6 de desembre de 2019: http://www.ipfe.org/Espa%C3%B1a/Noticia/De_cada_diez_matrimonios_que_se_producen_en_Espa%C3%B1a,_siete_acaban_en_ruptura

Instituto Nacional de Estadística (30 de septiembre de 2019). Estadística de Nulidades, Separaciones y divorcios Año 2018. Recuperat el 18 de desembre de 2019: https://www.ine.es/prensa/ensd_2018.pdf

J., Pedro-Carroll, I. Sandler, i S. Wolchik (2005). Special issue on prevention: Research, Policy, and Evidence- Based Practice. *Family Court Reviews*, 43(1), 18-21.

Marín, E. (2012). Protocolo de actuación de los centros docentes en caso de progenitores divorciados o separados. Consejería de Educación, Junta de Andalucía. Recuperat a <http://www.juntadeandalucia.es/averroes/centros-tic/29004687a/moodle/mod/resource/view.php?id=401>

Orgilés, M., Espada, J.P., i Piñero, J. (2007). Intervención psicológica con hijos de padres separados: Experiencia de un Punto de Encuentro Familiar. *Anales de Psicología*, 23(2), 240-244. Recuperat a https://www.observatoriodelainfancia.es/ficherosoia/documentos/2204_d_ANALES_DE_PSIKOLOGIA.pdf

Rodríguez, L. , Espada, S., i Calvo, L. (2010) Nos hemos separado... ¿y nuestros hijos? Guía de actuación para progenitores. Gobierno de Aragón, Departamento de Servicios Sociales y Familia. Dirección General de Familia. Coordina: Servicio de Prestaciones y Orientación Familiar. Recuperat a <https://www.aragon.es/documents/20127/16716525/Nos+hemos+separado.pdf/0901e3a2-31d3-897e-7b9a-ef526ebdaac3?t=1570189819740>

Salzberg, B. (1992). *Los niños no se divorcian*. Barcelona: Ed. Logos Clínica Psicoanalítica.

Vilariño, M. , Novo, M., i Vázquez, M. J. (Enero- Junio 2008). Ilusión de reconciliación y sentimiento de culpa en hijos de padres separados, cómo abordarlo en edades tempranas. *Revista Galega de Cooperación Científica Iberoamericana*, 15, 31-38. Recuperat a <http://www.usc.es/export9/sites/webinstitucional/gl/servizos/uforense/descargas/Ilusion>

-de-reconciliacion-y-sentimiento-de-culpa-en-hijos-de-padres-separados-como-abordarlo-en-edades-tempranas..pdf

Annexos

1. ENTREVISTES

1.1 Focus grup mestres de primària

Necessitats relatives al nen:

1. Té informació de com és la relació del nen amb els pares.

Necessitats relatives a la família:

- Informació prèvia a la separació

2. Té informació prèvia a la separació.
3. Té informació de com s'ha dut a terme la separació.
4. Sap com s'ha comunicat la separació i qui l'ha comunicat.

- Informació post separació:

5. Té informació del procés de separació i del dol.
6. Té informació de qui té la custòdia o guàrdia del nen/a.
7. Té informació de la relació que té el nen/a amb cada progenitor.

Necessitats relatives a l'escola:

8. Us heu trobat amb problemes relacionats amb els nens amb pares separats. Quins són els més freqüents.
9. Com s'han gestionat les necessitats dels nens amb pares separats.
10. Hi ha alguna pauta de l'escola davant els infants amb pares separats? Si és afirmatiu, la segueix?

1.2 Entrevista psicopedagoga

Necessitats relatives al nen:

1. Té informació de com és la relació del nen amb els pares.
2. S'ha percebut algun canvi en el comportament del nen?

Necessitats relatives a la família:

- Informació prèvia a la separació

3. Té informació prèvia a la separació.
4. Té informació de com s'ha dut a terme la separació.
5. Sap com s'ha comunicat la separació i qui l'ha comunicat.

- Informació post separació:

6. Té informació del procés de separació i del dol.
7. Té informació de qui té la custòdia o guàrdia del nen/a.

8. Té informació de la relació que té el nen/a amb cada progenitor.

Necessitats relatives a l'escola:

9. Us heu trobat amb problemes relacionats amb els nens amb pares separats. Quins són els més freqüents.

10. Com s'han gestionat les necessitats dels nens amb pares separats.

11. Hi ha alguna pauta de l'escola davant els infants amb pares separats? Si és afirmatiu, la segueix? I quina és?

12. Quins passos segueix la psicopedagoga

13. Fa reunions/ tràmits amb la família, nen/a, mestre?

1.3 Entrevista al director

Necessitats relatives a l'escola:

1. Hi ha alguna pauta de l'escola davant els infants amb pares separats? Si és afirmatiu, es segueix? I quina és?

2. Com s'han gestionat les necessitats dels nens amb pares separats?

3. Fas reunions/ tràmits amb la família, nen/a, mestre?

4. Quin paper té la psicopedagoga en aquest procés?

5. Quines necessitats creus que té l'escola, què necessitaria l'escola per poder atendre millor aquests nens? què creus que s'hauria de fer?

2. RESULTATS: INFORME ATLAS.TI DE LES NECESSITATS

Informe de ATLAS.ti

TFM.

Códigos

Informe creado por Mercè Soler on 18 mar 2020

o Ajuda

Citas:

- ⊗ 4:1 he tingut recolzament rebut perquè jo perquè sóc la manera la meua manera de ser és demanar ajut per...
 - ⊗ 4:2 jo necessito que estiguin els dos o ja pot venir psicopedagoga o pots venir el director pot venir la...
 - ⊗ 4:12 Crec que dues persones al DOP, crec que és molt vàlid, més per ajudar-te, per si l'has pillat.
 - ⊗ 4:16 Això és el que hauríem de canviar que ja vingués donat aquest ajut, i no s'hagués de demanar, que es tinguessin aquests moment...
-

o Comunicació

o Comunicació amb les famílies

Citas:

- ⊗ 1:4 Que les famílies sàpiguen que o a demanda de la mateixa tutoria que els pot orientar cap al servei d...
 - ⊗ 1:6 Cal informació de les famílies cap a l'escola
 - ⊗ 1:7 aquesta informació a nosaltres en nodriria d'unes capacitats de gestió diferents.
 - ⊗ 2:4 és molt important per a mi és mantenir una coordinació fluida amb la família però no perquè siguin pares separats,...
 - ⊗ 3:4 són moments complicats que ells mateixos personalment ho estan passant malament i aleshores ha de t...
-

o Comunicació dins l'escola

Citas:

- ⊗ 1:12 casos que periòdicament tot l'equip de treball o amb reunions cicles o reunions específiques de caso...
- ⊗ 2:5 sí que és importantíssim que des de l'escola la coordinació amb els diferents mestres i els diferent...
- ⊗ 2:6 seria molt interessant que ho expliquessin a la psicòloga de l'escola perquè es poden produir situac...
- ⊗ 2:7 El que sí que és important és que des del Departament de Psicopedagogia se sàpiga. Perquè jo sóc la que tinc continuïtat amb els nens.
- ⊗ 2:8 Sí jo ja sé la situació ja valoro les causes.
- ⊗ 2:9 Jo haig d'estar al corrent de les situacions de separació traumàtiques o que puguin donar dades
- ⊗ 4:5 és cert que haurien de fer moltes més trobades
- ⊗ 4:13 les persones que fan de vetiladores haurien de tenir molta informació i no la tenen. Al

tutor li don...

- ⊗ 4:14 tenen ells informació, que ens falta a nosaltres com a tutors, i ens l'haurien de donar.
 - ⊗ 4:15 Al final hem d'estar recolzats des de direcció igual que el departament de psicopedagogs.
-

o Document

Citas:

- ⊗ 1:1 potser necessari seria un document que explicités tots aquests passos
-

o Eines

Citas:

- ⊗ 1:2 Tenim clar que ens falten eines per tot arreu
-

o Formació

Citas:

- ⊗ 1:9 Ens faltaria informació segurament en la part formativa, informació de com gestionar alguns casos
 - ⊗ 1:10 Per tant aquesta capacitat de formació segurament també ens podria ajudar.
 - ⊗ 1:11 pot haver-hi tipus d'orientacions, tallers o assessorament a nivell de centre com fem d'altres tem...
 - ⊗ 2:1 Una cosa molt important que l'experiència també me l'ha dut a terme i també he hagut de demanar assessorament...
 - ⊗ 4:7 A vegades t'expliquen coses però no t'expliquen potser com has de solventar una sèrie de coses que p...
 - ⊗ 4:8 Jo no tinc formació, apliques el sentit comú però de dir mira un protocol uns criteris, fem una mica...
-

o Informació

Citas:

- ⊗ 1:3 falta d'informació perquè no ho saps.
- ⊗ 1:8 Ens faltaria informació
- ⊗ 2:2 situació de separació es traumàtica o si tenim sospites del que sigui jo en aquests casos sí que hau...
- ⊗ 2:3 qui té l'eina que hauria d'estar superant assabentat és des de l'equip directiu i mantenir la confidencial...
- ⊗ 2:5 sí que és importantíssim que des de l'escola la coordinació amb els diferents mestres i els diferent...
- ⊗ 2:6 seria molt interessant que ho expliquessin a la psicòloga de l'escola perquè es poden produir situac...
- ⊗ 2:7 El que sí que és important és que des del Departament de Psicopedagogia se sàpiga. Perquè jo sóc la...
- ⊗ 2:8 Sí jo ja sé la situació ja valoro les causes.
- ⊗ 2:9 Jo haig d'estar al corrent de les situacions de separació traumàtiques o que puguin donar dades
- ⊗ 3:2 parella que el nen molt bé, fem l'entrevista etc., i al final em diuen que estan en procés de separ...
- ⊗ 3:3 doncs quan decideixi separar-te de veritat avisa'm. I tampoc ho va fer bé. Saps com allò molt desorg...

- ⊗ 3:4 són moments complicats que ells mateixos personalment ho estan passant malament i aleshores ha de t...
 - ⊗ 3:5 demaneu la informació de qui té la custòdia?
 - ⊗ 3:6 Sé que qui té el règim d'una setmana a cada casa o qui té el règim que dimecres i caps de setmana.
 - ⊗ 3:7 Jo els hi pregunto als nens. Molts ho tenien claríssim
 - ⊗ 3:10 I als pares també les hi va bé sentir del mestre que si feu això i això us anira bé. Que moltes vega...
 - ⊗ 4:6 vas a fer guàrdia en una classe i per més que et diguin no tens prou informació d'aquella criatura s...
 - ⊗ 4:8 Jo no tinc formació, apliques el sentit comú però de dir mira un protocol uns criteris, fem una mica...
 - ⊗ 4:13 les persones que fan de vetlladores haurien de tenir molta informació i no la tenen. Al tutor li don...
 - ⊗ 4:14 tenen ells informació, que ens falta a nosaltres com a tutors, i ens l'haurien de donar.
-

o Protocol

Citas:

- ⊗ 3:1 no crec que hi hagi dues separacions iguals i dues maneres d'enfocar igual. Aleshores penso que treu...
 - ⊗ 3:8 Tots són molt diferents. No es pot analitzar i fer un estàndard
 - ⊗ 3:9 L'objectiu final és com aconseguir una línia o una pauta per saber que s'ha de fer
 - ⊗ 4:9 a vegades penses que és el millor i potser no és el millor per a aquella criatura potser necessitarí...
-

o Suport professional

Citas:

- ⊗ 4:2 Jo a les entrevistes necessito que estigui la psicopedagoga o el director per tenir un suport, pot venir la...
 - ⊗ 4:7 A vegades t'expliquen coses però no t'expliquen potser com has de solventar una sèrie de coses que p...
 - ⊗ 4:12 Crec que dues persones crec que és molt vàlid, més per ajudar-te, per si l'has pifiat.
 - ⊗ 4:15 Al final hem d'estar recolzats des de direcció igual que el departament de psicopedagogs.
-

o Temps

Citas:

- ⊗ 1:5 seria temps. El temps ens donaria una possibilitat de gestionar millor les coses. Penso que és temps
- ⊗ 4:3 haurien de fer moltes més trobades que hauria d'haver-hi, que s'hauria de tenir molt més temps la psicopedagoga...
- ⊗ 4:4 Jo crec que la psicopedagoga té una manca de temps exagerada
- ⊗ 4:11 Apart de les hores de la psicopeda jo crec que hauria de necessitar ajuda, hauria de tenir algú més....

1. PROTOCOL

a. Passos a seguir dins l'escola

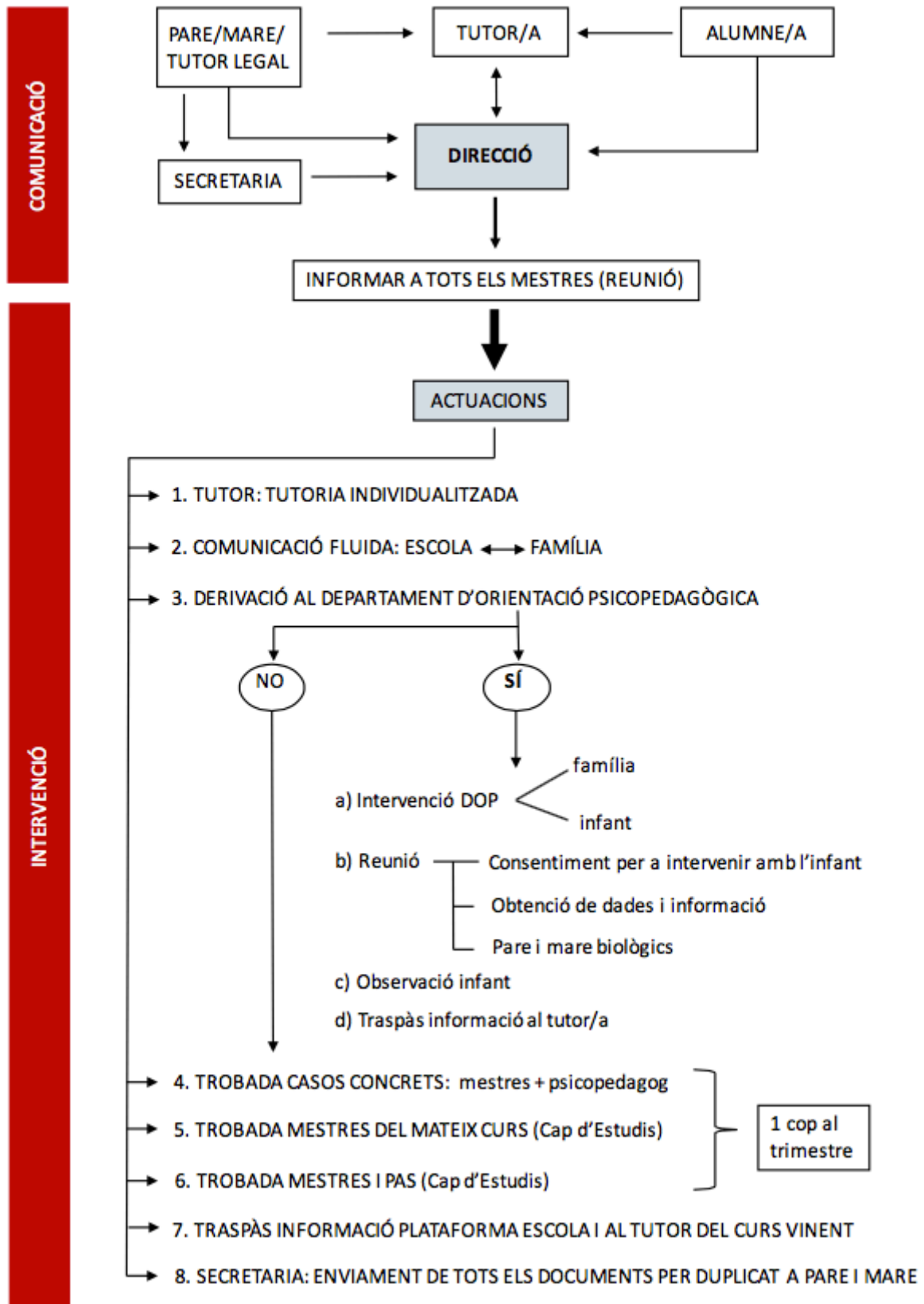
1. Qualsevol personal inclòs, secretaria, mestres i direcció ha d'informar a la resta de personal de la separació de tal forma que sigui compartida de manera respectuosa.
2. Un cop ja ho sap el tutor i els mestres, el tutor fa tutoria individualitzada plantejada de forma natural i oberta, no centrada en el tema de la separació amb l'infant per a escoltar-lo, cuidar-lo i mostrar-se obert.
3. Es mantindrà una comunicació fluida amb la família de l'infant i s'informarà de si hi ha qualsevol observació diferent des de l'escola.
4. En funció de com està la família i del que explica de l'infant es pot derivar el tema al Departament d'Orientació Psicopedagògica.
5. En cas que es cregui necessària la intervenció de la psicopedagoga la família fa una reunió amb ella. On es demana el consentiment per intervenir amb l'infant.
6. La psicopedagoga fa reunió amb la família per a obtenir certa informació com les dades següents per a saber els efectes que pot tenir un divorci en l'infant: el temps transcorregut des del divorci, l'edat del nen en el moment, la relació que va tenir i té amb cadascun dels seus pares, les característiques del divorci, l'harmonia o disputa en el post-divorci, els acords entre els pares respecte als fills i la comunicació que estableixen els infants amb cadascun d'ells.
7. La reunió amb la família, ha de ser amb el pare i mare biològic. I en alguns casos pot ser per separat.
8. En cas que la família doni consentiment per a intervenir amb l'infant, la psicopedagoga observa l'infant i informa al tutor.
9. Si calgués, la psicopedagoga parla amb l'infant a soles per veure com està.
10. Traspàs d'informació entre tutors d'un curs a un altre, fixat a final de curs i organitzat per direcció a través de la informació reflectida a la plataforma escolar on queda registrada tota la informació i reunions.
11. Des de secretaria s'haurien d'enviar totes les informacions i comunicats per duplicat per al pare i la mare si estan separats o divorciats, o si així ho demanen.

Propostes molt recomanables:

- Trobades trimestrals entre els mestres i el psicopedagog per a parlar del casos concrets individualment (en aquest cas es refereix a nens amb pares separats).
- Augmentar les trobades entre mestres d'un mateix curs
- Mantenir informat al personal d'administració i serveis i als professionals d'atenció educativa a partir de trobades, si es considera necessari depenent del cas.

ACTIVITAT O ACCIÓ	RESPONSABLE/S	TEMPORITZACIÓ
Trobades amb els mestres per a parlar dels casos concrets individualment	Psicopedagog/a	1 cop al trimestre, l'última setmana del trimestre
Trobades entre mestres d'un mateix curs (tutor/a i mestres especialistes)	Cap d'estudis	Segons conveniència però mínim 1 trobada cada trimestre
Trobada entre mestres i PAS per a informar al PAS	Cap d'estudis i tutors	1 cop al trimestre, la penúltima setmana del trimestre

PROTOCOL PER A ATENDRE ALS INFANTS AMB PARES SEPARATS



b. Acompanyament a les famílies

- L'infant ha de mantenir una relació propera amb el pare i la mare.
- No tots els fills de parelles que es divorcien presenten conflictes psicològics, però sí que en presenten més si ha estat un divorci conflictiu.
- Si la crisi del divorci és resolta de forma adequada, la separació pot ser positiva per als fills.

- Etapa prèvia del divorci:
 - involucrar al mínim als fills.
 - no carregar-los de tensions.
 - evitar mantenir converses o discussions davant dels infants.
 - anteposar l'estabilitat emocional i preocupació pels fills a les discussions amb l'ex-parella.

- Comunicació de la separació als fills:
 - adequar les formes a l'edat i condició dels infants.
 - permetre que parlin i preguntin.
 - permetre que manifesten les angoixes.
 - comunicar-ho als dos progenitors.
 - explicar-los que el problema és la incompatibilitat de parella però que continuen sent els seus pares i que se'ls estimaran igual.

- Post separació:
 - evitar involucrar als infants en discussions sobre on viuran, les visites dels pares i la custòdia. No haurien de perdre cap dels dos pares ni haurien d'escollir amb quin volen viure.
 - mínim de canvis a la vida dels infants (escola, llar i amistats).
 - donar temps per a elaborar el dol (diàleg continuat).
 - el nen ha de tenir seguretat en les rutines familiars de la vida quotidiana.
 - s'ha de donar seguretat i confirmació diària de què seguiran veient al progenitor que marxa.
 - cal entendre que la separació és un fet que pot produir dolor, sentiments de pèrdua i inseguretat.
 - cal explicar als infants quins dies estaran amb el pare i quins amb la mare, sense que es facin canvis que els farien confondre.

PROTOCOL PER A ATENDRE ALS INFANTS AMB PARES SEPARATS

L'infant ha de mantenir una relació propera amb el pare i la mare.

No tots els fills de parelles que es divorcien presenten conflictes psicològics, però sí que en presenten més si ha estat un divorci conflictiu.

Si la crisi del divorci és resolta de forma adequada, la separació pot ser positiva per als fills.

ETAPA PRÈVIA DEL DIVORCI

- Involucrar al mínim als fills
- No carregar-los de tensions
- Evitar mantenir converses o discussions davants dels infants.
- Anteposar l'estabilitat emocional i preocupació pels fills a les discussions amb l'ex parella.

COMUNICACIÓ DE LA SEPARACIÓ ALS FILLS

- Adequar les formes a l'edat i condició dels infants.
- Permetre que parlin i preguntin.
- Permetre que manifesten les angoixes.
- Comunicar-ho als dos progenitors.
- Explicar-los que el problema és la incompatibilitat de parella però que continuen sent els seus pares i que se'ls estimaran igual.

POST SEPARACIÓ

- Evitar involucrar als infants en discussions sobre on viuran, les visites dels pares i la custòdia. No haurien de perdre cap dels dos pares ni haurien d'escollir amb quin volen viure.
- Mínim de canvis a la vida dels infants (escola, llar i amistats).
- Donar temps per a elaborar el dol (diàleg continuat).
- El nen ha de tenir seguretat en les rutines familiars de la vida quotidiana.
- S'ha de donar seguretat i confirmació diària de què seguiran veient al progenitor que marxa.
- Cal entendre que la separació és un fet que pot produir dolor, sentiments de pèrdua i inseguretat.
- Cal explicar als infants quins dies estaran amb el pare i quins amb la mare, sense que es facin canvis que els farien confondre.